

Haldenvassdraget - mennesket og vannveien i historisk perspektiv

Av Grete Brustad Nilsen

Grete Brustad Nilsen er cand.philol, og arbeider som kultursjef i Marker kommune, Østfold

Sammendrag

1997 er kulturminneår. Hensikten er å få våre kulturminner frem i lyset og se hvilke verdier de representerer. En av de temaene som det skal fokuseres spesielt på, er «vannets veier». Langs Haldenvassdraget finner vi en rekke kulturminner, som vitner om at det har bodd mennesker her gjennom flere årtusener. Vassdraget og utnyttelsen av det har hele tiden stått sentralt i menneskenes liv. I det forrige århundret ble vassdraget kanalisert. Det forenklet tømmerfløtningen betraktelig. Dermed kunne tømmeret moselegges ved Skulerud i nord og sleges ned til Tistedalen. Fløtningen var slutt i 1982. Nå er det turister og fritidsbåter som dominerer trafikken. På veien gjennom dette vakre landskapet kan de se de mange sporene som forteller om tidligere generasjoners liv og virke. Ved Kanalmuseet på Ørje, Møllemuseet i Strømsfoss og i det fremtidige industrimuseet i Tistedalen, vil en kunne få nærmere kunnskaper om ulike sider av vassdragets historie.

Kulturminneår

Hensikten med Kulturminneåret 1997 er å få våre kulturminner frem i lyset og se hvilke verdier de representerer. Det er tre temaer som det skal fokuseres spesielt på:

1. Kystens landskap og vannets veier
2. Tekniske og industrielle kulturminner
3. «Bli kjent med dine kulturminner»

Kulturminner er i første rekke spor etter mennesker i landskapet. Menneskenes historie og landskapet hører uløselig sammen. Langs Haldenvassdraget finner vi en rekke kulturminner, som vitner om tidligere generasjoners liv og virksomhet gjennom årtusener.

Haldenvassdraget gjennom tidene

Haldenvassdraget er bare knappe 14 mil i utstrekning. Det «starter» ved Flolangen i Akershus, sydøst for Årnes, og renner ut ved Halden i Østfold. På veien passerer det flere større sjøer: Bjørke-

langsjøen, Skulerudvannet, Rødenes-sjøen, Øymarksjøen, Aremarksjøen/Aspern og Femsjøen. Selv om vassdraget ikke er så langt, har det stor spennvidde både naturmessig og historisk. Vi skal se på noen av de sporene som menneskene har etterlatt seg. De forteller om tidligere generasjoners liv og virke, og hvordan menneskene har utnyttet denne naturen gjennom noen tusen år.

Skogen og innsjøene er de mest fremtredende trekk i naturbildet. Og skog og vann var i høy grad bestemmende faktorer da de første menneskene slo seg til her i steinalderen. I skogen var det vilt og i vannet fisk - og vassdraget var ferdselsåre. På lune strandbakker, der fjellet ga ly for vinden og bekken vann for tørsten, kunne de sette opp sine telt og trekke opp sine båter. De mange flintfunnene f.eks. på Gåsebyneset i Rødenessjøen vitner om at menneskene har vært her, ihvertfall fra yngre steinalder.

Hellekista på Søndre Fange gård i Aremark er fra slutten av steinalderen. Den er ca. 4000 år gammel. Den hører til de første synlige gravminnene her i bondebygdene. Hellekistene ble plassert i utkanten av gården, i området mellom åker og skog. Disse hellekistene er det ikke så mange av. Gravrøyser fra bronsealderen (5000 - 3500 år siden) er langt mer tallrike. Vi finner dem på koller og nes langs vassdraget, godt synlig fra eller med god «utsikt» utover vannveien.

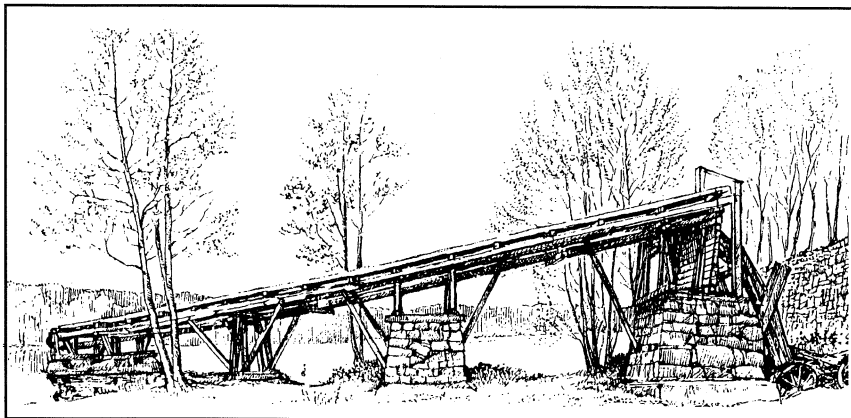
De eldste gårdene finner vi nær stredene. Det er her det er løsmasser av noen betydning. Der jorda var vel-

drenert og lettbrukt, ble det i første omgang dyrket opp. Skogen måtte etter hvert vike plassen for åker og eng. For hver generasjon ble åkermarkene større. Rydningsrøys i utkanten av åkrene forteller om tidligere tiders møysommelige arbeid med å rydde ny jord.

Med jordbruket i jernalderen fikk vi en ny gravskikk: I grenselandet mellom åker og utmark, eller på åkerholmer nær tunet, finner vi jernalderbondens gresskledde gravhauger mange steder langs vassdraget. Bygdeborgen på Dødhaug, høyt over Aspern, vitner om den urolige folkevandringstiden. Her kunne man søke tilflukt mot overfall og plyndring. Herfra hadde man god utsikt utover og kontroll over vannveien.

Også kirkene ble plassert høyt og fritt, godt synlig og tilgjengelig fra vannveien. Rødenes middelalderkirke er den eldste bygningen som er bevart langs vassdraget. Den har vært i kontinuerlig bruk siden 1200-tallet. Den samme kirkeklokken har ringt til gudstjenester, brylluper og begravelser - til sorg og til glede - gjennom 700 - 800 år. Opprinnelig var det bare prestegården som het Rødenes. Sjøen het Aurr og landskapet rundt Aursmork. Etter hvert ble både sjøen og landskapet rundt hetende Rødenes.

Tyndelsrud i Rødenes kan representere gårdene langs vassdraget. Ikke fordi den er av de eldste gårdene. Rudendelsen tyder på at gården ble ryddet en gang mellom 1050 og 1350 - i perioden før Svartedauden. Men dette er det eldste gårdstunet som er bevart her. Tunet, med våningshus, stabbur og låve, er fra 1700-tallet. Låven har halm-

Kjerraten, Otteid i Marker

Tegn.: Vidar Hansen

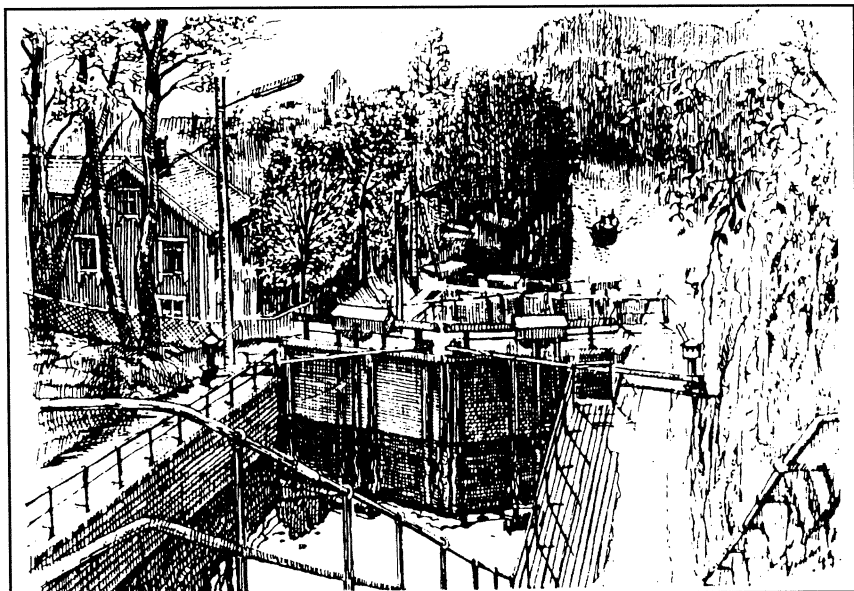
tak. Det forteller om påvirkning fra Sverige og byggeskikk lengre sør, der slike tak var vanlige. Tidligere var det ikke så uvanlig at uthusene i Østfold og i deler av Akershus hadde halm på taket. I dag er dette unikt.

I samme periode som Tengil ryddet denne gården, fikk vi en ny teknisk innretning. Det var vannkverna. Bekker ble demmet opp og kverner bygd ved de fleste fossene. Her kunne bonden male sitt korn. Dette var et stort fremskritt. Ved små og store fosser kan vi fortsatt finne røys etter denne virksomheten. Ved Arebekken i Aremark har man tatt vare på en av de gamle bekkekvernene. Ved Ørjefossen lå det ikke mindre enn fire kverner. Her har Marker historielag fått bygd opp en vannkvern, der man kan demonstrere tidligere tiders maling. Etter hvert ble det bygd større møller ved fossene i hovedvassdraget. Ved Strømsfoss har man tatt vare på den gamle mølla.

Vannet var ikke bare kraftkilde, men også kommunikasjonsåre. Man regner

med at det har vært fløtet tømmer fra Høland og ned til Halden allerede på 1300-tallet. Tømmeret ble fløtet i ringbom over sjøene, og løsfloket gjennom fosser og elver. Etter hvert ble det bygd renner forbi fosser og stryk og dammer ovenfor som samlet opp vannet. I Setskog har man tatt vare på Bøens-dammen og den gamle fløtterenna, som brakte tømmeret forbi strykene i Øst-elven. Aremark kommune har valgt tømmerrenna ved Fjeld bru som sitt kulturminne. Disse kan representere de mange fløtningsinnretningene som etter hvert ble bygd i hovedvassdraget og sideelvene i Haldenvassdraget.

Like etter 1500 kom det en ny konstruksjon hit til landet. Det var vannsaga. Den kom fra øst, og det ble snart en stor utbygging av vannsager. I 1684 var det 39 sagbruk fra Ørje og sydover i vassdraget. Kvernene fikk dermed en konkurrent om vasskraften. Ganerødsaga, ved utløpet av Ertevassdraget, nord i Femsjøen, var en av disse vannsagene. Fortsatt ser vi røysene og ei

Fra Ørje sluser

Tegn.: Vidar Hansen

renne her. Også ved Ørjefossen lå det vannsager. Her har Kanalmuseet bygd en vannsag for å illustrere denne tidligere virksomheten. Men først og fremst lå vannsagene ved Tistedalsfossen. I privilegietiden måtte man være byborger for å få lov til å skjære tømmer for salg.

I begynnelsen av 1800-tallet ble sagbruksprivilegiene oppmyket. Skog-eierene fikk igjen tillatelse til å opprette sagbruk på egen grunn. Fløtingen fikk et oppsving, ikke minst takket være Engebret Soots arbeide. Han bygde kanaler og tilrettela for fløting her i grensetraktene. Det første store arbeidet hans var Otteidkanalen. Den muliggjorde fløtning av tømmer fra Stora Le og de svenske grensevassdragene og over i Haldenvassdraget. Dette var den første nivåkanalen i Norge. Den var i

drift fra 1827 til 1856. Fortsatt ser en spor etter kanalen og miljøet rundt den. På Østre Otteid er den gamle fløterbrakka tatt i bruk som serveringssted, og på Vestre Otteid ser vi rester av kjer-raten, som dro tømmeret fra kanalen og ned til Haldenvassdraget. Denne kjer-raten har Marker kommune valgt som sitt kulturminne i Kulturminneåret.

Engebret Soot bygde det første sluseanlegget i Norge, Sootkanalen, nord-øst for vassdraget. Den muliggjorde fløtning fra Mangenvassdraget, sydvest for Kongsvinger, og over i Haldenvassdraget. Nå er man i ferd med å restaurere kanalen, som Aurskog-Høland kommune har valgt som sitt kulturminne. Sootkanalen og Otteidkanalen førte til at det ble overført langt mer tømmer til Haldenvassdraget. Det ble nærmest «kork» i vassdraget.

I 1851 tok Engebret Soot initiativet til kanalisering av hovedvassdraget. Allerede i 1853 ble Stenselvkanalen - med sluser både ved Brekke og Krappeto - åpnet, mens slusene ved Ørje og Strømsfoss ble ferdige først i 1860. Da var Engebret Soot død. I 1861 ble imidlertid slusene i Stenselven ødelagt under en flom, og først i 1877 ble slusene der gjenoppbygd. Haldenkanalen er dermed 120 år i 1997.

Kanalen fikk stor betydning for fløtningen. Nå kunne tømmeret kubblegges ved Skulerud i nord og trekkes av dampbåter ned til Tistedalen i sør. Mens tømmeret før kunne bruke 2 - 3 år fra hogstplass og ned, tok det nå bare noen måneder.

Dampbåtene fraktet også gods og personer. Disse avsidesliggende bygdene ble åpnet opp for nye tanker og impulser utenfra. De gode konjunktorene innen turistnæringen påskyndet overgangen fra naturalhushold til pengehushold. Butikker og meierier ble bygd langs vannveien. Fortsatt er den gamle landhandelen ved Strømsfoss i full drift.

Den andre dampbåten som ble sjøsatt på vassdraget, fikk navnet «Engebret Soot». Den har byggenr. 1 på Nylands Verksted i Oslo. Den startet sin ferd på vassdraget i 1862 og gikk her helt til 1966. Den har vært brukt både til sleping av tømmer, til å frakte gods og passasjerer og som lystbåt inn til den gikk i opplag i 1966. I 1995 ble den gamle dampbåten sjøsatt på vassdraget igjen - etter omfattende restaurering. Nå har den utgangspunkt Ørje, der den har selskap av D/S «Ara» og D/S «Pasop» og av M/S «Mette Meng»,

alle tidligere slepebåter på kanalen. Og ved Tistedalen ligger D/S «Tryg». Av de ca. 25 dampbåtene som har gått på vassdraget, er dermed fire av dem bevart. Og her - midt inni skogen - finner vi 4 av de i alt 13 veterandampbåtene i Norge.

I 1860 ble dampsgen friggitt. Dermed behøvde sagbrukene ikke lenger å lokaliseres ved fossefallene. De kunne overlate plassen til de nye tresliperiene, som trengte vann både til turbiner og til slipeprosessen. Denne industrien fikk en betydelig oppsving i Norge. I 1870 kom det første tresliperiet ved Tista. Her var industrialiseringen allerede igang ved Haldens Bomullspinneri og Veveri. I 1880-åra bygde Saugbrugsforeningen nok et tresliperi ved Tista, og i 1886 ble Ørje Brugs Tresliperi bygget. Det var vannveien som gjorde det mulig å anlegge et tresliperi så langt inn i landet. Via vannveien kunne en fløte tømmeret frem til tresliperiet, og tremasseballene kunne fraktes med dampbåter gjennom kanalen ned til jernbanen i Tistedalen.

I dette århundret er det blitt utbygd kraftstasjoner ved fossene. Den største kraftstasjonen ble anlagt ved Brekke. Der ble hele vannfallet i Stenselven samlet. De gamle slusene ved Krappeto ble oversvømmet, og nye sluser ble bygd ved Brekke. Både ved Strømsfoss og Ørje ble det bygd kraftstasjoner. Den gamle kraftstasjonen ved Strømsfoss er fortsatt i drift, og ved Lifossen, like syd for Ørje, står det en liten kraftstasjon fra 1910.

Elektrisiteten frigjorde industrien fra lokalisering ved fossefallene. Tre-

sliperiet ved Ørje ble nedlagt i 1942. I 1982 ble de siste tømmerstokkene fløtet gjennom Kanalen. Dermed var det slutt på en 600-årlig sammenhengende virksomhet.

I 1986 - til 200-årsjubileet for kanalbyggeren Engebret Soots fødsel - åpnet Haldenvassdragets Kanalmuseum ved Ørje sluser. Museet viser historien om skogsdrift, fløtning, kanalene, fordelingen av tømmeret i sagbruk og tresliperi og om dampbåtene på kanalen. Kanalmuseet har dessuten planer om å utvide sin virksomhet med en økologisk avdeling i det tidligere Ørje Brugs tresliperi. I den gamle mølla i Strøms-

foss har Aremark kommune innredet et møllemuseum, og i de tidligere industribygningene ved Tistedalsfossen planlegges et industrimuseum for Halden. Dermed vil ulike sider av vassdragets historie bli tatt vare på i disse gamle industribygningene.

Kanalen, med de tre sluseanleggene ved Ørje, Strømsfoss og Brekke, er fortsatt i drift, men nå er det turister og fritidsbåter som dominerer trafikken. På reisen gjennom dette vakre landskapet kan de se mangfoldigheten av spor som forteller om tidligere generasjoners liv og virke langs vassdraget.